

מבוא

1. פתיחה

חיבור זה, עניינו הפרק העשירי והאחרון של מסכת עירובין בתלמוד הבבלי – 'המוצא תפילין'. הפרק עצמו, בעקבות המשנה, עוסק בענייני הוצאה והכנסה מרשות לרשות, אך גם במגוון של איסורי שבות¹ במקדש ובמדינה. סוגיות הבבלי מתייחסות ברובן לבירור המשניות, ורק מקצתן דנות בנושאים כלליים בהשראת דברי התנאים והאמוראים. בין הנושאים הנידונים בפרקנו ניתן למנות את: איסור בל תוסיף, אילו זמנים ראויים להנחת תפילין, דינם של תפילין וחוטא תכלת שנמצאו בשוק, איסור שימוש בצומח בשבת, איסור על אדם לכוף את אשתו ל'דבר מצווה', דיני הוצאה והכנסה, עמידה ברשות אחת ועשיית פעולה ברשות אחרת בשבת, דיני אוהל בשבת, דיני קושר בשבת, הכלל 'אין שבות במקדש' ואף איסור השמעת קול בשבת.

הספר כולל חמישה מרכיבים יסודיים: א. מהדורה חדישה של הטקסט, המבוססת על כ"י אוקספורד; ב. מנגנון המציג את חילופי הנוסח המשמעותיים בין עדי הנוסח הישירים ודן במשמעותם ובדרכי התהוותם האפשריות; ג. מדור 'מסורת התלמוד', הכולל רישום מלא של מקבילות בספרות התלמודית כולה; ד. פירוש רש"י המבוסס על בחינתם של עדי הנוסח שבידינו, ובמיוחד כ"י פאריס; ה. פירוש רציף של הסוגיות על דרך המחקר, דיבור אחר דיבור.

2. המהדורה

2.1 נוסח הפנים

נוסח הפנים של המהדורה נקבע על פי כ"י אוקספורד, המציג לדעתי את ה־*codex optimus* – עד הנוסח הטוב ביותר של הפרק כולו.² כתב יד זה, שכתבו 'מזרח ים תיכוני'³, הועתק – כך נראה – באזור ספרד במאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה.⁴ בעיקרו שייך כ"י אוקספורד לענף השמרני יותר שבפרקנו (ראו להלן), המורכב ממנו עצמו, מכ"י וטיקן ומדפוס פאס. העדפתי את כ"י אוקספורד על פני כ"י וטיקן, בעיקר משום שבאחרון חסר כשליש מן הפרק,⁵ ואני, כאמור, ביקשתי לבסס את המהדורה על נוסחו של עד נוסח בודד, כמקובל בשיטת ההדרה המבוססת על 'הטקסט העדיף'.⁶ גם ללא שיקול זה, דומה שיש להעדיף את כ"י אוקספורד על פני משנהו, כ"י וטיקן, שכן בדרך כלל נוסחו שמרני אף ביחס אליו (ראו לדוגמה: א¹⁰⁻¹², א¹², א¹⁴, כז⁴, כז⁷, ל⁴) ולעתים קרובות הוא אף עולה עליו מבחינת טיב הנוסח (ראו לדוגמה: ג³, ח³, כג/א¹¹, כז², כט⁴, כט⁹). אף על פי כן יש להודות בכך שבכמה מקרים מציג כ"י אוקספורד שיבושים קלים ברורים או נוסח שהוא ככל הנראה נחות לעומת המצוי בעדי הנוסח האחרים (ראו לדוגמה: ב⁷, ד¹, ט³, יג¹⁵, כה¹, כז²¹, ל⁸, לד⁶⁻⁵, לד¹⁸, לו¹⁷, לט²³).⁷

- 1 איסורי השבות הם איסורים שאין חייבים עליהם כרת או חטאת ואינם כמלאכות האסורות בשבת. ראו על כך במבוא לפירוש סוגיא כג/א. אמנם לעתים קרובות נהגית המילה בשורוק: שבות, ברם ממדרשי ההלכה שעוסקים באיסורי השבות מסתבר שיש לקוראה בחולם, לשון ציווי: שבות! ראו קוסמן, עובדין דחול, עמ' 117, הערה 3.
- 2 דומה שגם אלו התומכים בדרך כלל בהצגת הטקסט על פי השיטה האקלקטית מסכימים שבהדרת התלמוד הבבלי יש מקום להעדיף את שיטת 'הטקסט העדיף' שננקטה בספר זה. ראו מיליקובסקי, הטקסט המקורי, עמ' 355, הערה 21.
- 3 ראו פרידמן, טיפולוגיה של כתיב, עמ' 179-180.
- 4 תיאור פליאוגרפיקו-קולוני מלא של כתב-יד מציג אצל גוליונקין, ראש השנה, עמ' לה-מ.
- 5 לרוב מסכת עירובין השתמשו אנשי מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית בכ"י וטיקן (ראו להלן בתיאור עדי הנוסח). בדפים החסרים קבעו את כ"י אוקספורד במקומו.
- 6 ראו מיליקובסקי, הנ"ל, עמ' 351.
- 7 שיבושים ברורים תוקנו בגוף המהדורה תוך ציון מתאים במדור חילופי הנוסחאות, כמתואר בסוף סעיף זה.

לא אחת מצאתי שלכ"י אוקספורד גירסאות ייחודיות המתאימות לנוסחאות ראשוני ספרד (ראו לדוגמה: ח³, יט⁸, כג/א⁴, כו⁵⁻⁶, ל¹⁸). אמנם, במקרה הבולט ביותר בפרקנו של שינוי נוסח שיש לו משמעות – בחלקה השלישי של סוגיא לד – משקף כ"י אוקספורד את הנוסח שנוצר בהשראת פירושי רש"י ותוספות. במקרה זה, כפי שיתואר בפירוש הסוגיא ובמדור שינויי הנוסחאות, מתעדים דווקא העדים האשכנזיים המובהקים את הנוסח המקורי ואת תהליכי השינוי, ואילו בכ"י אוקספורד מופיע רק הנוסח ה'חדש'. התמונה העולה אפוא מן הנתונים היא שכ"י אוקספורד לפרקנו⁸ משקף נוסח ספרדי בעיקרו, שהושפע במקרים בודדים מפירושי בתי המדרש הצרפתיים-אשכנזיים.

באופן עקרוני נקבע נוסח הפנים כפי שהוא בכתב היד, אולם שיבושים ברורים תוקנו בגוף המהדורה תוך ציון מתאים במדור חילופי הנוסחאות. כמו כן, במהדורה זו נפתחו רוב קיצורי המילים של סופר כ"י אוקספורד, הושמטו מילויי סופי השורות והושמטו מחיקות שבהן השיבוש גלוי.⁹ במקרים נדירים, כשהופיעה בכתב היד מילה מיותרת (ראו לדוגמה: יט⁶; כ²), היא נמחקה, וציון לכך נמסר במדור חילופי הנוסחאות. במקרים אחרים, כאשר היתה השמטה גלויה (ראו לדוגמה: לד⁵⁻⁶), הושלם החסר בסוגריים מזוותים. בכ"י אוקספורד מופיע נוסח המשנה של כל הפרק כיחידה עצמאית, בראש הפרק. במהדורה זו חולקה המשנה לקטעים שנקבעו בסמוך לסוגיות המתאימות. זהו המקום לציין שבעטיין של העברות אלו מראש הפרק אל הסוגיות השונות נוצרו לעתים כפילויות בציטוט נוסח המשנה.

2.2 הסוגיא כיחידה ספרותית

הסוגיא התלמודית היא יחידה ספרותית מהותית, מעין עלילה (plot)¹⁰ הלכתית אשר לה נקודות מוצא וסיום,¹¹ וכמו בכל עלילה ספרותית ניתן למצוא בה מקדמים (אקספוזיציות), קונפליקטים ומשברים, נקודות מפנה פתאומיות, דיאלוגים ועוד. ראוי אפוא להציע כל סוגיא וסוגיא בפני עצמה ולמקד בכך את תשומת לבו של הלומד לסוגיא בודדת בכל פעם. להצגה זו יתרון של ממש על פני צורת ה'דף' ששימשה את הלומדים בעידן הדפוס. צורה זו, שנקבעה לראשונה על ידי מדפיסים איטלקים בסוף המאה החמש-עשרה, הציגה את נוסח התלמוד ללא חלוקה תחבירית וספרותית.¹² במהדורה זו חולק הפרק לארבעים סוגיות¹³ העוסקות בעניינים עצמאיים. רובן המכריע דן בפיסקאות מן המשנה ומיעוטן בנושאים משניים המתפתחים מן הסוגיות הבסיסיות הדנות במשניות עצמן.

8 ברור שלא ניתן להתייחס לכ"י אוקספורד כאל יחידה אחת. כתב-יד זה, הכולל בתוכו את בבלי ברכות, משניות וזרעים ותלמוד בבלי לכל סדר מועד, ודאי הועתק מכתבי יד שונים ומגוונים. ניתן אף לשער שפרקים שונים או אפילו דפים בודדים הועתקו מכתבי יד שונים. אם לדוגמה השתמש הסופר בכתב-יד אחד לשם העתקת מסכת מסוימת, וכתב-יד היה חסר בדפיו האחרונים, נאלץ הסופר להשלים את המסכת על פי כתב-יד אחר. לא מפתיע אפוא שחוקרים שונים שעסקו בפרקים שונים במסכתות שונות הגיעו למסקנות שונות לגבי כ"י אוקספורד. גולינקין (ראש השנה, עמ' מ), לדוגמה, הסיק כי: "אין ספק שכ"י א הוא נוסח אשכנזי מובהק המקורב באופן קבוע לכ"מ וכ"ו...". הוא אף הביא את קביעתו של א"ש רונטל לגבי מסכת פסחים שלפיה כ"י אוקספורד שייך לענף האשכנזי הכולל את כ"י מינכן, את כ"י וטיקן ועוד. גולינקין שיער ש"סופר ספרדי העתיק כ"י אשכנזי שהגיע לידי. מאידך אולי גם כ"י א הספרדי וגם נוסחי אשכנז שאבו מנוסח בבלי משותף..." והנה, וולד (אלו עוברין, עמ' 280) קבע את כ"י אוקספורד כמשקף נוסח מעורב משני הענפים שסיווג בחיבורו. קרוב לכך נמצא בדברי פרידמן (טיפולוגיה של כתיב, עמ' 180) המכוונים כנגד השערת גולינקין: "יותר סביר להניח שכתב-יד זה לא הועתק מכתב-יד אשכנזי אלא מכתב-יד קדום... מן הקבוצה הרביעית". לאחרונה הצביע ד' רונטל (על הקיצור והשלמות, עמ' 847-851) על מקרה במסכת שבת שבו מייצג כ"י אוקספורד מסירה שונה, 'ספרדית', של סוגיית 'גרף של רעי', השונה מן המסירה האשכנזית.

9 השו: פרידמן, השוכר – הנוסח, עמ' 96-98.

10 ראו אבן, מילון מונחי הסיפור, עמ' 34-35.

11 ראו פרידמן, השוכר – הנוסח, עמ' 4.

12 השו: פרידמן, חמש סוגיות, עמ' 10.

13 את סוגיא כג, 'שרשי אילן', ק ע"א-ק ע"ב, שהיא יחידה ארוכה למדי, חילקתי לשניים.

2.3 תרשים הסוגיא

נוסח הפנים של כל סוגיא וסוגיא מוצג בתרשים המציע את לשון הסוגיא לפי המבנה הספרותי שלה. הצגה גרפית-סכמטית זו מאפשרת ללומד לעמוד ביתר קלות על מבנה הסוגיא ומשמשת מעין מבוא לפירוש הסוגיא.¹⁴ עם זאת, מובן שיש להיזהר מלהסיק מסקנות ממבנה ראשוני זה, המסוגל אך לסמן כיוונים לחוקר ולא להכריע בשאלות הניתוח הספרותי.

הסוגיות חולקו לפיסקאות ולפיסקאות משנה, והטקסט עצמו עוצב באופן המדגיש את חלקי הסוגיא השונים. פיסקאות צוינו באותיות עבריות הנתונות בסוגריים, ואילו פיסקאות המשנה – במספרים הנתונים בסוגריים מרובעים.

2.4 הפרדת הרבדים

על פי העיקרון שטבע פרופ' פרידמן¹⁵ תחמתי את מרכיבי הסוגיא: דברי תנאים לעצמם (=בהדגשה), דברי אמוראים לעצמם (=בהדגשה ובנטייה) ודברי סתם התלמוד לעצמם (ללא כל הדגשה). חלוקה זו אינה תוצאה של חקירה דיאכרונית-היסטורית, שהרי ברי "שהתלמוד הבבלי שבידינו אינו ניתן להפרדה פשוטית לשתי שכבות ... – כשם שבד"כ אי אפשר להפריד באופן ברור גם במאמרי האמוראים בין ניסוח דבריהם המקורי לתוספות 'מאוחרות' שנוספו עליהם".¹⁶ הפרדת המקורות, בייחוד זו שתוצאותיה מוצגות בתרשים הסוגיא – להבדיל מהניתוחים המוצגים בגוף הפירוש – אינה אלא פועל יוצא של ניתוח סינכרוני של הסוגיא. כלומר, החלוקה מבוססת על כללים ספרותיים ולא על ניתוח היסטורי של הטקסט. ואפילו בשעה ששיעורי בגוף הפירוש שהדברים המיוחסים לאמורא מסוים לא ממנו יצאו אלא מבעלי הגמרא, לא נמנעתי מלהדגישם, כדי ללמד שהם באים בצורת מימרא. הוזה אומר: הפרדת המקורות שבתרשים הסוגיא אינה מתיימרת לחלץ מימרות אמוראיות אותנטיות מתוך הטקסט אלא אך ורק להדגיש את המימרות האמוראיות כפי שביקשו בעלי הגמרא להציגן כשהן מנותקות מפירושיהן ומהסבריהן.¹⁷

2.5 מדור חילופי הנוסחאות

כידוע, רק מהדורה סינופטית – שורה על גבי שורה – מסוגלת לצייר תמונה מדויקת ושלמה של חילופי הנוסחאות.¹⁸ מדור חילופי הנוסחאות אינו מתיימר אפוא להחליף רישום סינופטי של עדי הנוסח. רישום סינופטי של פרקנו הוכן על ידי האיגוד לפרשנות התלמוד, הריהו כרוך ומונח, וכל הרוצה ללמוד יבוא וילמד.¹⁹ מטרתו של מדור חילופי הנוסחאות במהדורה זו היא להציג את השינויים המרכזיים – או את אלו שנראו לי משמעותיים – בין עדי הנוסח הישירים שבידינו.²⁰ הצגה זו מבוססת ברובה על ניתוח הסינופטיס הנ"ל, שנבדק בהשוואה מדויקת לצילומי עדי הנוסח עצמם ואף נסמך על בחינת עדי הנוסח המשניים כגון חיבורי הראשונים. אולם באשר לעדים המשניים, הוא מסתפק בהבאת חילופים שנראו חשובים או בעלי עניין מיוחד, וכמעט שאינו מתייחס לחילופי כתיב וכדומה.²¹

14 ובהתאם לכלל שטבע חיים קליין: "כשאתה עוסק בצורה של סוגיא הסח דעתך מן התוכן. לימוד התוכן מתחיל לאחר גמר הבנה נכונה של הצורה" (הסוגיא, עמ' 23, הערה 6). ערכו של התרשים רב כדי כך שיעקב ניוזנר פרסם 'פירוש אקדמי' לתלמוד הבבלי, בן עשרות כרכים, שאינו אלא (!) רישום סכמטי של הסוגיות באנגלית. ראו ניוזנר, פירוש אקדמי לבבלי, עמ' xiv. על חשיבות התרשים חזקתו למבנה הספרותי של הסוגיות ראו פרידמן, מבנה ספרותי, עמ' 389.

15 ראו פרידמן, על דרך חקר.

16 זוסמן, ושוב לירושלמי, עמ' 109, הערה 204. השוו לגישתו של ניוזנר, עליה ראו רובינשטיין, תרבות התלמוד הבבלי, עמ' 10; שרמר, זכר ונקבה, עמ' 29, הערה 56.

17 ראו הלבני, מקורות ומסורות, בבא מציעא, עמ' 24, הערה 37; רובינשטיין, הנ"ל, עמ' 10-11; פרידמן, רבי עקיבא, עמ' 55-59; פרידמן, תגובה; פרידמן, אל תתמה.

18 ראו פרידמן, כיצד מדקדקין.

19 את הסינופטיס ניתן למצוא באתר האינטרנט של האיגוד לפרשנות התלמוד, בכתובת: www.talmudha-igud.org.il.

20 השוו: גולניקין, ראש השנה, עמ' 1.

21 השוו: כהנא, המכילתות, עמ' 147.

במדור זה לא הסתפקתי בתיאור השינויים²² אלא ביקשתי להסביר את משמעותם ואת דרכי התהוותם.²³ כאשר התארכו ההסברים ונגעו בגוף הפירוש הפניתי את הקורא לעיין בו ונמנעתי מלציין את הסברי במדור חילופי הנוסחאות.

2.6 ענפי מסירת הנוסח

את עדי הנוסח של הפרק נראה לחלק לשני ענפים יסודיים: אוקספורד-וטיקן (להלן או) ומינכן-דפוס (להלן מד). ענפי נוסח אלו התפתחו ככל הנראה מגזע אחד וקדום והם משקפים עיבודים קלים ביותר של מקומות נקודתיים המוגבלים בהיקפם למילים ספורות. ברור שלא מדובר בשני ניסוחים ראשוניים של סוגיות שלמות כי אם בעיבודים לשוניים של גרסנים ולמדנים שונים. בנוסח שבין חילוף לחילוף, לשון התלמוד אחד ומוסכם ביניהם. אין אנו מוצאים שינויים בסדר מרכיבי הסוגיא ואין כלל מקום לדבר על חילוף משמעותי המשנה את מסקנת הסוגיא. נתאר אפוא בקצרה את עדי הנוסח ואת הענפים.

2.6.1 ענף או

ענף זה משתקף בעיקר בנוסח כ"י אוקספורד ובנוסח כ"י וטיקן. במקומות שבהם יש עדות גם על נוסח דפוס פאס נראה לעתים שנוסחו קרוב לענף זה. ענף זה מקורי יותר ומעובד פחות בהשוואה לענף מד. להלן תיאורים קצרים של עדי הנוסח המרכיבים אותו:

2.6.1.1 כ"י אוקספורד (366) fol. 23 Opp. Add.

כ"י אוקספורד, ששימש לנוסח הפנים של המהדורה, מציג לדעתי את הנוסח השלם הטוב ביותר של הפרק. על כתב היד ראו מה שכתבתי לעיל על אודות 'נוסח הפנים' בסעיף 2.1.

2.6.1.2 כ"י וטיקן Biblioteca Apostolica ebr. 109

כ"י וטיקן, הכתוב בכתב אשכנזי או איטלקי-מרובע, הועתק ככל הנראה באיטליה או באשכנז במאה השתים-עשרה.²⁴ ממדי כתב היד (במילימטרים): 262 x 340 (257 x 198), ובכל עמוד שתי עמודות בנות ארבעים שורות כל אחת. כתב יד זה משמש כעד הנוסח של מסכת עירובין במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. כתב היד מסתיים בעירובין קב ע"א³⁸ = סוגיא ל⁵.

2.6.1.3 דפוס פֶּס רפ"ב (1522)

דפוס פאס, המכונה אצל בעל דקדוקי סופרים: ד"ש = דפוס שאלוניקי,²⁵ נדפס במאה השש-עשרה, ככל הנראה בעיר פֶּס, על ידי ר' שמואל נדיבות.²⁶ מדפוס זה נותרו בסך הכל דפים בודדים, ומפרקנו נותר רק הדף האחרון אשר בו מצוי הקולופון ("ונשלם כל המלאכה יום ראשון עשרה ימים לכסלו שנת הרפ"ב לפרט שלי"ת"). לפיכך נאלצתי להסתפק בעדויותיו של בעל דקדוקי סופרים שעוד זכה לראות עותק שלם מדפוס זה. על אף העובדה שדפוס זה נדפס כעשור לאחר יציאתו לאור של הדפוס הראשון (ראו להלן) יש חשיבות מרובה לעיון בגירסאותיו שכן הממצאים מלמדים על כך שגירסאות דפוס פאס אינן תלויות בנוסחאות הדפוס הראשון. וכבר העיד בעל דקדוקי סופרים בהקדמתו למסכתנו: "והיא שונה בנוסחאותיה מנוסח המצוי בידינו

22 בזמן האחרון מתח פרופ' יעקב זוסמן (תורה שבעל פה, עמ' 211, הערה 9) ביקורת על אלו המסתפקים ברישום קפדני של חילופי נוסח מבלי לדון במשמעותם ובדרכי התהוותם: "למרות הדברים המרובים, ולעתים גם היפים, שנאמרו בזמן האחרון בזכות חשיבותה של ביקורת הנוסח בספרות חז"ל, כמדומני שהם טרם חדרו די הצורך לחוגים השונים המטפלים בספרות זו. רישומים בצורה חרוצה וקפדנית חילופי נוסח — לעתים רק כדי לצאת ידי חובה — בלי לרדת לעומק משמעותם, ומעל לכל בלי להבין את דרכי התהוותם".

23 הירידה לעומק משמעות החילופים והבנת דרכי התהוותם כרוכות לעתים קרובות יחדיו. ראו פרידמן, להתהוות הגירסאות, עמ' 98 ואילך.

24 כך על פי הרשום במאגר הנתונים של המכון לתצלומי כתבי-יד שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. בקטלוג שמכין בנימין ריצ'לר לכתבי-היד העבריים שבספריית הוותיקן ננקבו מספרים זהים, וההערות הן של פרופ' מלאכי בית-אריה. תודתי למר ריצ'לר על שמסר לי בטוב את תיאורו הערכני של כתב-היד.

25 ראו דקדוקי סופרים, הקדמה; רבינוביץ, על הדפסת התלמוד, עמ' לב-לה.

26 ראו דימיטרובסקי, שרידי בבלי, עמ' 44-48; סיכום עדכני: מדפיסים את התלמוד, עמ' 204.

מאד מאד יותר מאשר שונה נוסח הכ"י [=כ"מ] מהנדפס הן בנוסחות הגמ' הן בפ"י רש"י. ברוב המקרים שבהם הבאתי מנוסחאותיו של דפוס זה (ראו: ח³, טו⁴, לו¹⁹⁻²⁰, לו², לו², מ⁶) נמצא שהן מתאימות לנוסחו של כ"י אוקספורד כנגד כל (!) עדי הנוסח האחרים. הדפסת התלמוד עם רש"י אך ללא חיבורם של בעלי התוספות מעידה על מסורת העשייה הספרדית של דפוס פאס. אין אפוא להתפלל על כך שהמדפיסים בחרו לקבוע את נוסח התלמוד (ורש"י) דווקא על פי כתבי היד המשובחים שבאו מספרד ולא נזקקו לנוסחו של הדפוס האיטלקי בן זמנם.

2.6.2 ענף מד

ענף זה משתקף בעיקר בנוסח כ"י מינכן והדפוסים. כתב היד מפותח ומשוכלל מהגזע הקדום, והוא משקף עיבודים קלים שמטרתם להבהיר ולשפר את הטקסט (ראו לדוגמה: א², א³²⁻⁴³, ב²⁶, יג⁸, טז⁵, יז³, כב², כד⁴, כה⁷, כז¹⁸, כז²⁴, כט²⁴, ל³, ל⁶, לו⁹, לט⁹, מ³, מ¹⁰⁻¹¹).

2.6.2.1 Bayerische Staatsbibliothek, Cod. hebr. 95 כ"י מינכן

כ"י מינכן נכתב באשכנז או בצרפת בשנת ה'ק"ג (בסביבות 1342 למניינם). תיאור פלאוגרפי-קודיקולוגי מצוי אצל גולינקין, ראש השנה, עמ' מה-נ²⁷. לכתב היד ישנה נטייה לקצר בגירסאותיו ואף לשבש שמות²⁸ ועל כך הערתי לא אחת במדור חילופי הנוסחאות.

2.6.2.2 דפוס פיזארו רע"א (1511)

זהו הדפוס הראשון של המסכת. אין שינויים גדולים בינו לבין כל דפוס ונציה ווילנא שבאו בעקבותיו.

2.6.2.3 Universitätsbibliothek M II 98 קטע כריכה זלצבורג

קטע כריכה, הוא דף הכתוב בשני טורים משני צדיו בכתיבה אשכנזית מרובעת. הוא כולל בתוכו טקסט מדף ק"ב⁴¹ ועד ק"ג ע"א⁷ = סוגיות כה²⁵-לג¹⁵. בקטלוג הממוחשב של הספרייה האוניברסיטאית של זלצבורג העריכו את זמן כתיבתו למאות הארבע-עשרה-חמש-עשרה. ספרניו הואילו לשלוח לי עותק דיגיטלי משובח של הקטע. בכמה מקרים של חילופי נוסחאות שעליהם הערתי נמצא הנוסח קרוב לזה המשתקף בכ"י מינכן (ראו לדוגמה: כז²⁰, כז²⁵, ל⁶).

2.6.3 קטעים שקשה לשייך לענפי הנוסח

2.6.3.1 University Library, T-S F2(2).23 קטע גניזה קיימברידג'

דף בודד (פגום), כתוב משני צדיו (44 שורות בעמוד) בכתב מזרחי (מאה אחת-עשרה). כולל בתוכו כמעט רבע מן הפרק (דפים קב ע"ב²³-קה ע"א²⁰ = סוגיות לב⁷-לט²³).²⁹ קטע הגניזה מגלה שמרנות מסוימת, אך על אף זאת הוא שונה מענף א, שכן במספר לא מועט של מקומות הוא שונה מכ"י אוקספורד (קטע הגניזה מצוי במקומות שבהם חסר כ"י וטיקן) (ראו לדוגמה: לב¹¹, לג¹⁹, לד³³⁻⁴⁵, לה¹⁹, לו¹⁵, לח⁶, לט⁷, לט²⁰⁻²¹, לט²³). בקטע הגניזה מצויות גירסאות ייחודיות המתאימות לנוסחאות המובאות בכתבי רבותינו הראשונים בני ספרד (ראו לדוגמה: לב¹¹, לג¹⁶, לט²⁵).

2.6.3.2 Archivio di Stato MS Ebr. 222 קטע כריכה בולוניה

קטע כריכה²²² הוא גיליון קלף שממדי (במילימטרים): 340 x 410³⁰. כל ארבעת העמודים המרכיבים אותו כתובים בדיו חומה, בכתב ספרדי מרובע מן המאה השנים-עשרה-השלוש-עשרה³¹, וניתנים לקריאה. הטקסט פרוש על פני 32 שורות משורטטות. דף אחד (על שני צדיו)

27 ראו שם והשלימו על פי: פרידמן, השוכר — הנוסח, עמ' 66.

28 ראו שם ובעמ' 147, הערה 6.

29 קטע נוסף — T-S F1(1)23 — שייך לאותו כתב-יד וכולל בתוכו את הדפים נו ע"א²⁴-נח ע"ב³¹. ראו גולדברג, עמ' עח, קטע 55.

30 ראו פיראני וסגנדיני, גניזה איטלקית, עמ' 32-33. תודתי לפרופ' פיראני על שסייע בידי להשיג צילומים דיגיטליים עדכניים של קטעי הכריכה מבולוניה.

31 כך על פי הרשום בגניזה איטלקית הנ"ל, עמ' 32. במאגר הנתונים של המכון לתצלומי כתב-יד ששל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי רשום: "מאה השלוש-עשרה".

כולל בתוכו את הדפים צא ע"א-9, צג ע"א-11. דף שני (על שני צדיו) כולל בתוכו את הדפים קב ע"א-27 (כט-19) – קג ע"א-35 (לה-14). ראוי לציין שבסוגיא לד^[ג], גירסת קטע כריכה²²² ביד ראשונה (כמו בכ"י מינכן) שווה לגירסת קטע הגניזה.

2.6.3.3 קטע כריכה בולוניה Archivio di Stato MS Ebr. 518

קטע כריכה⁵¹⁸ הוא דף עשוי קלף דק שממדיו (במילימטרים): 335 x 470, כתוב משני צדיו בדיו חומה, בכתיבה אשכנזית בינונית, ככל הנראה מן המאה השלוש-עשרה.³² מסביב לטקסט התלמוד מופיעים פירושי רש"י ותוספות, וכמו בדפוסים שלנו – רש"י בצד הפנימי ותוספות בצד החיצוני.³³ הקטע כולו מכיל את נוסח הדפים צט ע"ב-31 – קא ע"א-22 = סוגיות כא-4 – כו²³. בשני מקומות מצטרף קטע הכריכה לנוסח כ"י אוקספורד כנגד יתר עדי הנוסח (ראו כג/א¹³, כו¹⁹). במקום אחד (כג/ב¹⁴) מצוי בו תירוץ נוסף שאינו מצוי ביתר עדי הנוסח ואילו במקום אחר (כד⁴) מצוי בו חילוק המצוי בענף מד וחסר בענף או.

2.7 מסורת התלמוד

מנגנון זה מתייחס לא רק למקבילות לשוניות מלאות אלא גם למקבילות חלקיות ואף למקבילות ענייניות בספרות התנאית והתלמודית. ההפניות הן על פי הסגנון המקובל במחקר, וכשאפשר – למהדורות המדעיות. הרישומים מבוססים על מסורת הש"ס, על 'יפה עינים' של ר' אריה ליב יעלין, על הציונים במהדורות המדעיות במקורות המקבילים וכמובן על מאגרי מידע ממוחשבים. רישומים אלו הם נקודת מוצא להרבה מן הדיונים המצויים בגוף הפירוש, שכן השוואת המקבילות ובירור יחסן ההדדי עשויים לסייע בקביעת פירוש המקורות המרכיבים את הסוגיא.

2.8 פירוש רש"י

באופן עקרוני נקבעו פירושי רש"י למשנה ולסוגיות על פי כ"י פאריס³²⁴, שהוא, על פי הרשום בקטלוג בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מן המאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה. מעיון בו ומהשוואתו לעדי הנוסח האחרים (במדור הביבליוגרפי מצויה רשימה של עדי הנוסח של פירוש רש"י לפרקנו) עולה שכ"י פאריס³²⁴ מצטיין בנוסחאות מקוריות ובתחביר משופר בהשוואה לעדים האחרים. אף על פי כן לא נמנעתי מלהעדיף את נוסחו של עד נוסח אחר במקום שבו היה נוסח כ"י פאריס נחות. זהו המקום להזהיר את הלומדים שנוסח 'דיבורי המתחיל' של פירושי רש"י לא הותאם לנוסח כ"י אוקספורד המשמש בגוף המהדורה.

3. הפירוש

3.1 סוגות הפרשנות השונות

זה יותר מאלף שנה שחכמי ישראל עוסקים בכתיבת פירושים וחיידושים לתלמוד הבבלי. בסגנונות שונים נקטו הפרשנים; יש שחיברו פירושים רצופים, דיבור אחר דיבור, וכך נהג הגדול שבהם – רש"י, ויש שצירפו הערות הערות המתייחסות אך ורק לעניינים שאותם ביקשו להאיר. כך נהגו תלמידי רש"י, בעלי התוספות וממשיכי דרכם פרשני ספרד. מבין החוקרים ראוי לציין ר' דוד הלבני שפסע אף הוא בשביל זה לאורכו ולרוחבו של הש"ס. מצויים בידינו גם פירושים המתייחסים לסוגיא התלמודית בכללותה. בדרך זו הילך ר' שמואל הנגיד, שכתב פירושים לסוגיות חמורות בתלמוד,³⁴ וכמובן ר' מנחם המאירי, שפירש באופן זה את רוב התלמוד הבבלי. גם חוקרים שעסקו בפרשנות התלמוד הבבלי ביקשו לפרסם את פירושיהם בשיטה זו, ובראשם ראוי לציין את מורי ורבי, ר' שמא יהודה פרידמן.

לכל אחת מן השיטות שמורות מעלותיה. פירושים המתייחסים לסוגיא בכללותה מאפשרים לפרשן להתייחס לסוגיא בשלמותה, להבליט את הנקודות המרכזיות שבה ולמקד בהן את עיונם של הלומדים. שיטה זו מאפשרת לחדד את התמונה ולהותיר בידי הלומד רושם בהיר על הסוגיא

32 גניזה איטלקית, הנ"ל, עמ' 67, וכן על פי הרשום במאגר הנתונים של המכון לתצלומי כתבי-יד שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

33 ברישום שבגניזה איטלקית הנ"ל נפלה טעות.

34 ראו תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, עמ' 160–161.

כיחידה ספרותית כלית. ואילו מעלתם של פירושים מסגנון 'החידושים', המתמקדים בנקודות מסוימות בסוגיא, טמונה ביכולתם לצמצם את הדיון לתחומים שבהם רואה הפרשן חשיבות מיוחדת ומקום לחדש.

דומה שיתרון הפירוש הרציף והצמוד טמון בכוחו לטפל בכל עניין ועניין, קטן כגדול. התעסקות רבת היקף זו אינה מכוונת אך ורק להשיב את מאוייו של הלומד הפשוט המבקש להקל מעליו את עומס הסוגיא הסבוכה ולמקד את עיונו בכל פעם בשלב בודד שלה. גם במישור המחקרי יש יתרון לפירוש רציף הדן בכל העניינים, וכפי שכבר ציין ר' שאול ליברמן בדברי הקדמתו לחיבורו 'הירושלמי כפשוטו': "הנסיון מלמד אותנו, כי מה שפשוט לאחד אינו פשוט לאחר, ומה שנראה מחוסר כל ערך לאחד, נראה חשוב מאד לשני, או שהדברים מקבלים חשיבות אח"כ בתוקף תגליות חדשות ופירסומים חדשים בספרות התלמודית". עם זאת, חסרונה של שיטה זו הוא באבדן המבט הכולל על הסוגיא, בבחינת 'מרוב עצים לא יראה היער'.

3.2 סגנונו ודרכו של הפירוש

היעד שהצבתי לעצמי במרכיב זה של העבודה, הווה אומר: כתיבת פירוש מדעי-שימושי לסוגיות הפרק, הביא אותי לבקר את הסוגה הראשונה – סוגת הפירוש הרציף, שיש לה לדעתי יתרונות מדעיים ופדגוגיים. פירושי הסוגיות שבמהדורה זו עשויים אפוא במתכונת פירוש רציף – דיבור אחר דיבור.

במבואות שכתבתי לפירושי הסוגיות השתדלתי לפצות על אבדן המבט הכולל ולצייר קווים לדמותה של כל סוגיא וסוגיא. גופו של הפירוש שחיברתי לפרק מורכב בעיקרו מיחידות פרשניות קצרות הנסבות כל אחת מהן על יחידה טקסטואלית בודדת בסוגיא. בתוך כל יחידה פרשנית מצוי דיון תמציתי המתייחס בדרך כלל לשלושה רבדים. ברובד הראשון מתקיים דיון במשמעותה הפשוטה – המילולית והראלית – של יחידת הטקסט; ברובד השני מתקיים בירור מובנה של יחידה זו בכללותה בהתאם לעיון במקבילות התלמודיות והחוץ תלמודיות; ברובד השלישי מוקדשת תשומת הלב לתפקידה של היחידה בסוגיא.

הנחתי המתודולוגית, המשותפת לחוקרים מודרניים וללמדנים מסורתיים מסוימים, היא שסוגיות הבבלי הן תוצר מעשה מרכבה משוכלל.³⁵ בעלי הגמרא השתמשו בתכסיסים רטוריים שונים ומורכבים – שבעיקרם ידועים לנו מחקר הרטוריקה של העולם העתיק – כדי להביא את הלומד להגיע למסקנות שאותן ביקשו לקדם.³⁶ דוגמה פשוטה לכך מצויה בדרכו הנפוצה של התלמוד להציג עמדה רעועה, להקשות עליה ולבסוף להציג במקומה עמדה סבירה יותר, שהיא כמובן העמדה שאותה ביקש להציג מלכתחילה. בעיני הלומד 'שודרג' מעמדה של העמדה האחרונה, והוא מעתה משוכנע בה ביתר קלות.³⁷ לפיכך מצויה לעתים קרובות יחידת טקסט המשמשת בשני התפקידים: לא רק כחוליה במהלך הסוגיא אלא אף כאמצעי ספרותי המבסס ומפתח מהלך שניתן להבחין בו רק ממבט על. במקרה מעין זה מוטלת על הפרשן החובה לפרש לא רק את משמעותה המקומית של יחידה זו אלא אף את משמעותה ומעמדה בהקשרו הכולל של הדיון.³⁸

עיקרו של הדיון מוקדש אפוא לעיון במשמעות הסוגיא בצורתה הנוכחית מתוך בירור נוקב של מרכיבי התצורה התלמודית. ואילו לגבי שאלות הכרוכות בהתפתחותה הפנימית של הסוגיא עצמה, אף כי אינני רואה בעצם העיסוק בשאלות ספקולטיביות אלו מטרה בפני עצמה של הפירוש שכתבתי³⁹ הרי שביורן של שאלות אלו עשוי לתרום להבנת הסוגיא ופעמים שיש

35 קביעה זו אינה נוגעת לשאלת עריכת הבבלי – התהוות הדרגתית במהלך הדורות או עריכה בזמן מוגדר. ראו זוסמן, ושוב לירושלמי, עמ' 105, הערה 196; פרידמן, רבי עקיבא, עמ' 58.

36 ניסיונות ראשוניים לדון בנושא זה בצורה ממוקדת ניתן למצוא בספרו של לייטסטון, הרטוריקה של הבבלי.

37 השו' דברי הר"ד בתוספותיו (פסחים ע"ב ד"ה לימא, עמ' ל). הר"ד ידוע בביסוס פירושו על כללי תלמוד מסוימים (ראו תא-שמע, ר"ד, עמ' 940): "וכן דרך התלמוד, תחלה מתרץ תירוצים קלים שאין עומדין ואח"כ מתרץ העיקר כדי להרחיב הסברא ולהראות שאין לתרץ אלא בענין זה". בשפת הפסיכולוגיה החברתית המודרנית נכלל תכסיס רטורי קלאסי זה במה שמכונה door in the face technique. ראו עוד במקורות שצינו על ידי: פרידמן, האשה רבה, עמ' 328; זוסמן, ושוב לירושלמי נזקין, עמ' 99, הערה 184, ואין כאן המקום להאריך.

38 בסוגיות שבפרקנו נתקלתי לא אחת בטיעונים שונים הניתנים להסבר על פי ההכרה שהם עומדים על קרקע רטורית מובהקת. ראו לדוגמה סוגיות א' (310), ב' (318).

39 השוו' עמדה מנוגדת במבואו של ידידי, ד"ר יהושע קולפ, לחיבורו על פרק בתולה נישאת.

בכוחו להעלים קושיות מסוימות כנגד הטקסט הסופי. ועדיין, אסור שהעיסוק בשאלות אלו יגבר על מגמת הביאור הפשוט, שהוא עיקר תכליתו של הפירוש. פשיטא שאין ראוי להפוך את הפירוש לזירה שבה מתנצחים גדולי החוקרים בשאלות כלליות. דברי החוקרים הם כלים בידיו הפרשן ועליו להידרש אליהם תדיר, אולם על בירורן של שאלות כלליות להיות מטרה משנית ולא ראשונית של כתיבת הפירוש. הסקת מסקנות בעניינין של שאלות כלליות בחקר התלמוד הבבלי וספרות חז"ל עדיף שתיעשה רק לאחר שיהיו בידו פירושים על חלקים גדולים של התלמוד, ומכל מקום, בוודאי שלא תוך כדי כתיבת הפירוש.

3.3 סוד הצמצום

על החשיבות שבכתיבת פירוש קצר ומתומצת העיר ר"ש ליברמן באותה הקדמה ל'הירושלמי כפשוטו': "ברור לי שרק פירוש קצר ופשוט יכול לחדור לתוך חוגי הלומדים ולהתקבל עליהם". ההחלטה לחבר פירוש רציף וקצר לטקסט היא אתגר של ממש – כיצד ניתן שלא לדלג על כל דיבור ודיבור ומאידך לשמור על היקף מצומצם וחשכני? אמנם עמדו לנגד עיני מספר פירושי מופת לספרות התלמודית המציגים פירוש רציף ומתומצת למדי. בכללם אציין במיוחד את פירושו של ר' חיים שאול הורוביץ למדרשי ההלכה ספרי במדבר ומכילתא דרבי ישמעאל,⁴⁰ את פירושו של ר' שאול ליברמן לתוספתא (במיוחד בביאור הקצר) ואת פירושו של זה האחרון לירושלמי נזיקין. בחיבורים אלו ביקשו החוקרים להציב בפני הלומדים פירושים בהירים ותמציתיים על דרך הפשוט, ומאידך להתייחס לכל דיבור ודיבור. לכאורה הם הוכיחו בכך שאכן ניתן לחבר פירושים מחקריים ועם זאת תמציתיים.

אף על פי כן, טבעו הייחודי של התלמוד הבבלי אינו מאפשר להסתפק בהצגת פירושים קצרים יחידה אחר יחידה. על הפרשן המודרני להציג בפני הלומד הקדמות ומבואות המציבים את הבסיס שעליו מושתת הפירוש הפרטני. בעניין זה ניסיתי ללכת בעקבות המתודולוגיה שהציג פרידמן, בעיקר בחיבורו בן שני הכרכים על הפרק השישי של מסכת בבא מציעא, 'השוכר את האומנין'. מכיוון שרוב הסוגיות שבפרק 'המוצא תפילין' עוסקות במישרין או בעקיפין בפירוש משניות הפרק הרי שאת פירושי הסוגיות פתחתי בדרך כלל במבוא המכיל דיון במשנה. דיון זה מתבסס על עיון מעמיק במקורות התנאיים המקבילים, בעיקר בתוספתא, וכמובן בסוגיות המקבילות שבתלמוד הירושלמי. דרך זו מאפשרת להציג קנה מידה שעל פיו יש להעריך את הפירוש המצוי בתלמוד הבבלי: האם פירשו בעלי הגמרא והאמוראים את משנתנו על פי פשוטה או שמא חרגו מכך? לעתים אף הוספתי קודם העיון בגופה של הסוגיא דיון במבנה שלה כדי לסייע בידי הלומד להבין את העקרונות שהנחו את בעלי הגמרא.

ובכן, דרכי בחיבור זה היא מעין מיצוע בין שני מיני ספרים שהיה ראוי לחבר על התלמוד, "אחד שיטפל בכל הפרטים ופרטי הפרטים, שיעמוד על קוצו של יו"ד ושימסור כל שיבוש ושיבוש שנמצא בכי"י ובראשונים ... [ושני] שידבר רק על הדברים שחשיבותם נראית לעין תיכף ומיד, ושלא ירבה בפיסקאות יותר מדאי" (ליברמן, הנ"ל). הדרך להשגת מטרה זו לא היתה קלה, ולהתלבטויות מה לכלול ומה להשמיט, היכן להאריך ואיפה לקצר התלווה התחבטויות לא פשוטות שעליהן יאמר: "אוי לי מיצרי, אוי לי מיצררי".

3.4 מהו פירוש מדעי

דרישות גבוהות עומדות בפני כל הבא לנסות כוחו בפירוש יצירותיה הגדולות של ספרות חז"ל. האתגר גדול במיוחד כשניגשים לעסוק בפירוש התלמוד הבבלי שהוא ללא ספק היצירה הגדולה והמשמעותית ביותר מבין יצירות חז"ל. כדי לפרש את הפרק שלפנינו, על המפרש להיות מעורה לא רק בספרות הראשונים הענפה אלא גם בספרות האחרונים, ובמיוחד בחיבוריהם של שלושה מגדולי האחרונים שהעמידו את התשתית לכל לימוד מדעי של סוגיות הפרק: (א) ר' שמואל שטראשון בעל הגהות וחידושי הרש"ש, שבחושיו הפילולוגיים המחודדים הדגים את הרגישות הטקסטואלית הנדרשת מפרשן מחקרי; (ב) ר' אריה ליב יעלין בעל 'פיה עינים' שהחל בעבודת התשתית הגדולה של רישום המקבילות בספרות חז"ל כולה; (ג) ר' יעקב כהנא, תלמידו המובהק

של הגר"א, בעל החיבור הנפלא⁴¹ 'גאון יעקב', שכמעט לא הניח שאלה פרשנית ללא התייחסות מקיפה.

מובן שעל הפרשן להידרש גם לספרות המחקר העוסקת בצדדים השונים שבפרקנו: פירושי ר' שאול ליברמן לתוספתא ולירושלמי, פירושו הקצר של ר' חנוך אלבק למשנה וזה הארוך של יבלח"א ר' אברהם גולדברג, חידושי ר' יוסף צבי דינר, וכמובן ביאוריו של יבלח"א ר' דוד הלבני. מעל ומעבר לידע בסיסי זה יש להוסיף את החיפוש והעיון באוצרות הידע האדירים בכמותם ובאיכותם שנוספו במאתיים השנים האחרונות על ידי חוקרי הלשון, ההיסטוריה, הגאליה וכמובן הספרות התלמודית והכללית.

את כל הידע הבסיסי הנזכר יש להעביר תחת שבט הביקורת של המתודה המדעית התלמודית. כאן דומה שראוי לנסות לעמוד על טיבה ואולי אף לשרטט קווים לדמותה של אותה מתודה. נודע בשערים מכתמו של הרא"ש רוזנטל: "על שלושה דברים כל פרשנות פילולוגית-היסטורית עומדת: על הנוסח; על הלשון; על הקונטקסט הספרותי וההיסטוריו-ראלי כאחד" (המורה, עמ' טו). הצרה היא שאין די בקביעה זו כדי להגדיר את ייחודו של פירוש מדעי; הרי גם פירושים מסורתיים מבוססים על נוסח, על לשון ועל קונטקסט ספרותי והיסטוריו-ראלי. הפרשנים הקלאסיים הרי לא הרהיבו לפרש את התלמוד קודם שהעמידו יסודות אלו על תלם.⁴² יחד עם זאת, ברור שלא די בשלוש רגליים אלו כדי ליצור 'פירוש מדעי' ושישנם מרכיבים נוספים שבהם הוא מחויב. ראוי אפוא להזכיר מרכיבים הכרחיים נוספים שהם לדעתי בסיס לכל פירוש מדעי לתלמוד הבבלי. כפי שאעיר להלן, מתברר שמרכיבים אלו קיימים בפרשנות המסורתית של התלמוד, אולם דומה שמעולם, לפחות עד ללידתו של המחקר המדעי החדש, לא התאגדו יחדיו כדי ליצור פירוש שראוי לכנותו 'מדעי'.

א) פירוש מדעי אינו מחויב לפרשנות הקלאסית שנוצרה לפניו. הפרשן מחויב אמנם לשקול את הפירושים השונים שקדמו לו, ואדרבה, במידה רבה הוא כננס על כתפי ענקים, אולם מרכז עיונו צריך שיהיה בטקסט התלמודי עצמו, וליתר דיוק, לפירוש פשוטו של כל מרכיב ומרכיב בפני עצמו. לא מעט מן האחרונים נקטו בגישה עצמאית לטקסט התלמודי ולא נשאו פנים אפילו לגדולי הראשונים. ידועה עצתו של מהר"י קנפנטון שלא 'לבוא' אל המפרש אלא לאחר "שתעיין כל מה שתוכל להבין בגמרא". מאידך, אין הדבר פוטר את המעיין מלראות לאחר מכן "אם מה שהבנת מסכים עם מה שהוא מפרש אם לאו" (דרכי התלמוד, עמ' 23).

ב) פירוש מדעי לתלמוד חייב להיות משוחרר ממחויבות לפרשנות התלמודית כפי שהיא באה לידי ביטוי בספרות הפוסקים.⁴³ למעשה, גם בלימוד המסורתי יש הנוהגים למדך את הלימוד התלמודי מן העיסוק ההלכתי, ואדרבה, דומה שזו השיטה המועדפת על רוב הלמדנים של היום.⁴⁴

ג) פירוש מחקרי אינו מסתפק בביאור הטקסט אלא נוקט גישה ביקורתית כלפיו. הוא בוחן את מידת התאמתו למקורות אחרים, תלמודיים וחוץ תלמודיים, ואף את סבירות הטענות המועלות בו. גם הפירושים המסורתיים מלאים בקושיות, טענות ומענות כנגד הטקסטים התלמודיים. הביקורת שהם מותחים מתייחסת לסברות המוצגות בדברי בעלי הסוגיא והאמוראים, לקושיות העולות מתוך השוואת המקבילות ואף על דיוק הניסוח המצוי בגמרא. הביקורת עלולה להיות כה חריפה עד שלעתים קרובות מציעים ראשונים ואחרונים לשנות את הטקסט המקוים בעדי הנוסח שלהם. ואל יהא דבר זה קל בעיניך, שכן רבינו תם, מגדולי

41 כך הגדירו ליברמן במבואו לתוספתא כפשוטה (עמ' טו).

42 ראו תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 22. העובדה שהפרשנים הקלאסיים לא הכירו את הספרות הקלאסית היוונית-רומית ואף לא את זו האיראנית ובוודאי שלא היו בידם הכלים והידע המשוכללים המצויים בידי חוקרי הלקסיקוגרפיה, ההיסטוריה והלשון של היום אינה משנה את העובדה המהותית – שהם ביססו את פירושיהם על הנוסח, על הלשון ועל הקונטקסט הספרותי וההיסטוריו-ראלי.

43 ההשוואה המתבקשת היא לדרכו של הרשב"ם לפרש את המקרא על פי פשוטו לפי "הפשטות המתחדשים בכל יום" ולא דווקא אליבא דהלכתא. גם הגר"א נקט גישה זו. ראו דבריו באדרת אליהו בפתחה לפרשת משפטים, וראו תורה שלמה יז, עמ' רפו-שיב.

44 טלו לדוגמה את דרך המלך של הלימוד האנליטי שנוצר בבתי המדרש של ליטא, שנמנע מלעסוק בהשלכות המעשיות ההלכתיות של הסוגיות, בבחינת 'תורה לשמה'. ולא רק בבתי המדרש האשכנזיים המודרניים כך אלא אף באלו העתיקים. ראו תא-שמע, הנ"ל, עמ' 18-20.

הלמדנים שבכל הדורות, יצא בחריפות כנגד תופעת ההגהות הנרחבת.⁴⁵ אמנם, אפשר שניסיונות הפרשנים הקלאסיים ליישב קושיות ובעיות נראים לנו לעתים קרובות מלאכותיים ואף מאולצים ויש שהם מגלים להיטות רבה מדי לקיים הרמוניזציה של מקורות ראשוניים, ברם כל מי שבקי בספרות המחקר התלמודית יודע שגם בה מצויים יישובים מלאכותיים, מפולפלים ומפותלים. מאידך, הפירוש הסביר אינו נחלתם של החוקרים בלבד והוא בן בית אצל גדולי הראשונים וחרifi האחרונים.

(ד) פירוש מחקרי מבוסס על בחינה דיאכרונית, במיוחד של ההלכה.⁴⁶ הפרשן המדעי מדקדק בדברי חז"ל תוך התבוננות בשינויים בין מקורות מקבילים, תוך בחינת הקשיים המתעוררים בשקלא וטריא של הסוגיות התלמודיות וכמובן תוך השוואה למקורות חיצוניים.⁴⁷ אין הוא נוקט גישה סינכרונית המבקשת ליישב את המקורות וליצור תמונה הרמונית מתעתעת שאינה משקפת יפה את המציאות ההלכתית בתקופות שונות. כך עומד הוא על הרבדים השונים של המסורות ההלכתיות, על ההוראות המשתנות של מושגים שונים ועל התהליכים שחלו בהלכה עד להתגבשותה במקורות שהוא מפרש. ברור שללא בחינה היסטורית של מקורות חז"ל קשה לפרש את הטקסטים לאמתה של תורה. אין לנו צורך להביא לחמנו מן המרחקים, שהרי בפירוש לפרקנו עמדתי לא אחת על המונח 'שבות' ועל הוראותיו המשתנות בתקופות שונות. חקירה זו היתה בסיס לכמה עניינים וגופי תורה בפירושי. ואף בעניין זה צעדתי בעקבות אחד מגדולי הראשונים, הרמב"ן, שחקר נושא זה ועמד בהרחבה על הדברים.⁴⁸

(ה) בשל מבנהו הספרותי המשוכלל של התלמוד הבבלי מוטלת על כל מפרש מדעי-מחקרי החובה להתייחס לשאלות ספרותיות שונות העולות מן הטקסט. עליו לזהות את המבנים הספרותיים שבסוגיא ולהתריע בפני הלומד על התכסיסים הרטוריים המשמשים בה. עליו לפרש את הסוגיא בכמה וכמה מישורים ולא להסתפק בהסבר החוליות אחת לאחת. במידת מה עליו לנסות את כוחו אף בהעלאת ספקולציות באשר לדרכי התהוות הסוגיא. הגאונים, הראשונים ובעלי הכללים היו מודעים ללשונות הערומים שנקטו בעלי הגמרא, ולעתים תירצו קושיות בעזרת הנחות ספרותיות אלו. די אם נתבונן במפתח הנושאים של ספר הליכות עולם והחונים עליו כדי להתרשם מהיקף הכללים המבוססים על תובנות שניתן לכנותן 'ספרותיות'. ואף על פי כן, ברור שהמחקר המודרני של הבבלי עסוק בשאלות אלו בשיטתיות ולא באופן הספורדי הרגיל בפירושי הראשונים והאחרונים.

(ו) מעשה הפרדת המקורות והרבדים בסוגיא התלמודית, הנחשב לעתים כ"כל תמציתו וכל סמא-דמילתא של מחקר הבבלי" (זוסמן, ושוב לירושלמי, עמ' 113), הוא ללא ספק נדבך חשוב בכל פירוש מדעי לתלמוד הבבלי. אף שיטה זו אינה מחידושיו של המחקר המודרני. בהפרדת מקורות המימרא מפירושא דגמרא, עסקו קמאי דקמאי, ראשונים ואחרונים, והם שפתחו בפני החוקרים שער זה.⁴⁹ ברור שהחוקרים משתמשים בכלים אלו בתכיפות גבוהה יותר, ולעתים, כך נדמה, במינון גבוה מדי,⁵⁰ אולם בסיכומי של דבר מתברר ששיטת זיהוי מקורות ורבדים איננה מאפיין מובהק של המחקר המדעי התלמודי.

דומה אפוא שצדק פרידמן בטענתו השמרנית: "רבתינו ז"ל גדולי החוקרים בעלי חקר הספרות התלמודית של הדורות האחרונים, הם כממשיכיהם של הראשונים והאחרונים והולכים בדרכם, ובהרבה משיטותיהם יצאו מתוך קווים וגישות הקיימים כבר בתוך הפרשנות מקדמת דנא. ואף על פי כן, תנופת חידושיהם בפיתוח שיטתם וביישומה העקבית והעמוקה, תוך כדי הניצול הטוב של תחומי ידע חדשים, מחייבתנו להכיר בתרומתם הסגולית כדבר העומד ברושן עצמו..." (השוכר – הנוסח, 'עם הספר'). הווה אומר: אף שבאופן בסיסי משתמשים הפרשן

45 לדיון נרחב ביחסו של רבינו תם להגהות ראו שפיגל, עמודים – הגהות, עמ' 127-156.

46 ראו סטולמן, סגירות ופתיחות, עמ' 336. במאמר נפלה טעות סופר, והמונחים 'דיאכרונית' ו'סינכרונית' נתחלפו. במהדורה השנייה תוקנה השגיאה.

47 ראו גילת, השתלשלות ההלכה, עמ' 11-15; יד לגילת, עמ' 195 ואילך.

48 ראו שם, עמ' 208-210.

49 ראו פרידמן, על דרך חקר; מלאך, קובץ דברי ראשונים ואחרונים, פרק א.

50 ידועה אזהרתו של ליברמן במבואו לתוספתא כפשוטה (עמ' טז): "אין להפריז בשיטת הפרדת המקורות כדי לתרץ וליישב בה את כל ההדורים והעיקולים. השיטה היא נכונה אבל היא איננה קמיע ולחש להבריה בו את כל הספקות והקושיים".

המדעי והפרשן המסורתי בכלים דומים ולעתים זהים, ההבדלים ביניהם עשויים להיות מהותיים, תהומיים ו'סגוליים'.

וכאן ראוי להדגיש: ההבדל בין דרך פרשנותם של הראשונים ושל האחרונים לבין דרך פרשנותם של החוקרים אינו מתמצה בעובדה שאצל החוקרים מתאגדות כל השיטות יחד אלא כך הוא הדבר: הפרשנים הקלאסיים השתמשו בכלים הפילולוגיים והאחרים רק כאשר עמדו בפניהם קשיים מיוחדים ואילו החוקרים עושים בכלים אלו שימוש שגרתי ולכתחילאי גם כשלא עומד בפניהם כל קושי. כך למשל: כמה וכמה דיבורי 'הכי גרסין' מצינו בראשונים עד שאינך יכול למנותם, אולם בירורי נוסח אלו נעשו על פי רוב כשהפרשנים עמדו בפני בעיה קשה או מסורת פרשנית מנוגדת. ואילו החוקרים אינם מדיינים לפרש את הטקסטים, ואפילו הברורים שבהם, קודם שעמדו על כל עדי הנוסח.

לסיכום נוכל לומר שיכולתו של הפירוש המדעי לשלב את כל השיטות שתוארו לעיל בזהירות ובדייקנות אך עם זאת בשיטתיות עושה אותו למה שהוא. הוא מיישם גישה ביקורתית מדעית כלפי הטקסט הנחקר; הוא מתבסס על נוסח מדויק ככל שניתן ועל הבנת הקונטקסט הספרותי, הריאלי וההלכתי של המקורות והמסורות, וכמובן, הוא משתדל להיות משוחרר ממחויבויות לפרשנות הנורמטיבית ההלכתית והלא הלכתית. כשכל המרכיבים הללו חוברים יחדיו ופועלים בהיקף ובשיטתיות ניתן לקרוא לכך פירוש מדעי. בדרך מדעית זו ביקשתי אפוא לפרש את פרק המוצא תפילין שבתלמוד הבבלי.

סימני ההדרה של המהדורה

[]	חסר בגוף כתב היד והושלם בגיליון
()	נמחק בכתב היד
< >	כך יש להשלים (ואין בכתב היד קרע או קרחה)

אותיות מובלטות	= דברי תנאים
אותיות מובלטות ונטויות	= דברי אמוראים
אותיות רגילות	= דברי סתם התלמוד

הערות לדרכי ציטוט בגוף הפירוש

בסתם, ההפניות למשנה, לתוספתא לבבלי ולירושלמי הן למסכת עירובין. בגוף הפירוש מצוטטת המשנה על פי כ"י קאופמן; מדרשי ההלכה מצוטטים על פי עדי הנוסח, כמפורט בביבליוגרפיה, לעתים בתיקונים קלים; התלמוד הירושלמי מצוטט על פי כ"י ליידין, כפי שהתפרסם במהדורת האקדמיה ללשון העברית; קטעי תלמוד בבלי מצוטטים על פי הדפוס, מתוך השוואה מדוקדקת לכתבי היד, כמפורט ברשימת קיצורי המקורות.

חידושי הראשונים מצוטטים על פי המהדורות הרשומות בביבליוגרפיה ולעתים על פי השוואות לכתבי היד המפורטים ברשימת קיצורי המקורות. בדרך כלל לא העתקתי יותר משלוש מילים מתוך דיבורי המתחיל המציינים לדברי הראשונים והאחרונים. ההפניות למשנה תורה לרמב"ם הן להלכות שבת אלא אם כן צוין אחרת, על פי מהדורת יד פשוטה, כמבואר בביבליוגרפיה.

תורות

חיבור זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, שנכתבה במחלקה לתלמוד שבאוניברסיטת בר-אילן. העבודה נעשתה במסגרת מפעל מלגות הנשיא והדיקן לדוקטורנטים מצטיינים, וכאן המקום להודות לנשיא האוניברסיטה פרופ' משה קווה ולדיקן הפקולטה למדעי היהדות דאז פרופ' יהושע שוורץ על מלגת המצוינות שבה זכיתי.

חובה נעימה לי להודות למורי ורבי, פרופסור רש"י פרידמן הי"ו, שהכניסני בשערי מחקר הספרות התלמודית. עבודה זו באה מכוחו ומכוח כוחו, ממחקריו המרובים ומהדרכתו האישית; טוב עין הוא יבורך כי נתן מלחמו לדל. יהי רצון שיזכה לראות בהתממשות החלום – התלמוד הבבלי כולו מפורש על דרך המחקר.

מודה אני לה' ששם חלקי מיושבי בית המדרש. כאן אציין את מחנכי ומוכי במוסדות 'חורב' בירושלים, בישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים, בבית המדרש של 'בית מורשה' בירושלים ובאוניברסיטת בר-אילן ברמת-גן, שמהם למדתי לעיין בדברי חכמי התלמוד ובמפרשיהם. אף שמח אני להודות לידידי, שעמם דנתי בעניינים שונים בחיבור זה: הרב יהודה ברנדס, גדליה הבר, יוסף ויצטום, ליב מוסקוביץ, זהר עמר, דב סמט, אסף פינק, פנחס רוט, יהושע שוורץ, סאם שכטר והרב דניאל שפרבר.

וגם אנשי האיגוד לפרשנות התלמוד ובראשם מר מרדכי כהן, מזכיר האיגוד מראשיתו, שעשו רבות למען הוצאתו של ספר זה, זכורים לטוב. ראוי לציון מיוחד הסופר יהושע גרינברג שערך את לשון הספר בטוב טעם ודעת, והרבה מעצותיו הטובות משוקעות במשפטיו. כן מודה אני למר דני פינקל, ידיד ותיק שעשה למען צורתו הנאה של הספר.

בפרק 'המוצא תפילין' החילותי לעיין לפני כתריסר שנים יחד עם אלישבע רעייתי. ללא סיועה המבורך, בוודאי לא הייתי זוכה לברך על המוגמר. בשנים אלו זכינו להוליד את ילדינו: יהונתן יצחק, דניאל אפרים, נעמה רבקה ויעל חוה, ואף הם תרמו את חלקם בדרכים מגוונות. אנו מקווים ומתפללים שכשם שחינכנו הורינו מורינו – הרב שפר ושרה סטולמן הי"ו וחותני פרופ' משה ולין רוסמן הי"ו, כיום סבים וסבות לילדינו – יתקיים בנו, ש"נהיה אנחנו וצאצאינו ... יודעי שמך ולומדי תורתך לשמה".

אא"ס

בדרך אפרתה, התשס"ח